

KELDER – KULDAVÄÄRT ARGihoone

Maret Tamjärv

FOTOD: EESTI VABAÕHUMUUSEUM, HEIKI PÄRDI, MARET TAMJÄRV, ERAKOGU

Esimesed keldrid ilmusid Eesti taluõuedele 19. sajandi keskpaiku ning on otseselt seotud kartuli jõudmisega eestlaste toidulauale. Nagu mujal Euroopas, hakkas ka Eestis kartuli kasvatamine suuremat hoogu võtma alles 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul, levides mõisatest aegamisi talupõldudele. Algselt olid keldrid mõeldud üksnes kartuli ületalve hoidmiseks, kuid ajapikku kolisid sinna ka juurviljad ja muu toidukraam.

KARTULIAUGUD JA -KOOPAD

Keldrite eelkäijateks on kõrgematesse kohtadesse kaevatud kartuliaugud ja -koopad. Kuni 20. sajandi keskpaigani olid need tavapärasel seal, kus keldri ehitamine oli sobiva pinnase tõttu keeruline – kas ei leidunud ümbruskonnas sobivat ehitusmaterjali, oli ehk maa liiga kivine või põhjavee tase kõrge. Sageli oli koopal nii väike sissepääsuava, et ligi pääses vaid

kükakil või pooleldi roomates. Sügisel täidetud kartuliaugud kaeti talveks paksu õle- ja mullakihiga. Veel 1920. aastatel jagati ajakirjanduses nende tegemiseks rohkesti näpunäiteid. Mõnel pool koondati mitme talu kartuliaugud ühele künkale. Selliste nn keldrimägede kohta on teateid Harju-, Viru- ja Võrumaalt, Muhust ja mujalt.

< Kivist kaunitarid Muhu
Igaküla Neo-Jaagu talu õuel.
(Foto: Maret Tamjärv)

> Althansu talu kelder Jalukse
külas Läänemaal on kui vägevatest
kividest kokku kuhjatud koobas.
(Foto: Eesti Vabaõhumuuseum)

MITMEKESINE KELDRIMAAILM

Keldrite osas valitseb hämmastav mitmekesisus. See võib olla üsna suvaline käepärastest materjalidest ehitis kui ka tõeline uhkuseasi – tegija oskusi proovile panev meistriteos. On maapealseid, süvendatud ja eriti sügavaid keldreid, kuhu tuleb laskuda kui salapärasesse all-ilma. On ühe-, kahe- ja mitmeruumilisi, suuremaid ja väiksemaid, lisaks veel majaalused keldrid ning Hiiumaa ja Lääne-Saaremaa kartulimajad, *tuhlistoad*.

Eestis on kõige enam levinud muld- ehk mätaskatustega võlvkeldrid. Need kasvavad mõnusalt rohtu ja seisavad õuel kui rohelised sasispead. Vahel on neile kaitseks katus peale ehitatud. Kohati on keldripealsele rajatud mõne palgikorra kõrgune panipaik – keldri lakk, keldriküün – heinte või tööriistade hoidmiseks. Et see tüüp sobib paremini künklikule maastikule, leidub neid rohkem Lõuna-Eestis. Mitmel pool esineb toekama pealishoone, nn „äidaga“ keldreid. Kelder võib olla ka teiste õuehoonetega ühe katuse all, saartel on ta sageli ühes reas sauna, sepikoja või õueköögiga.

Keldrite kohalikud eripärad tulenevad esmajoonel kättesaadavast looduslikust ehituskivist. Seetõttu on loomulik, et Põhja- ja Lääne-Eesti paealadele ning saartele on omased paekivikeldrid. Raudkivimüüritist näeb sagedamini lõunapoolses Eestis, kus paemurrud puuduvad. Väga sageli esineb keldrimüürides läbisegi mõlemat kivi. Lõuna-Eestis ja eriti Viljandimaal kasutati koos raudkiviga punast tellist, mis annab seal dekoratiivse ilme nii mõisakui taluehitistele. Pikkade kivehitustraditsioonidega saartel oldi eriti osavad erineva suurusega raiekivide kokkusobitamisel, sageli kuivmüüritisena. Juba Eesti ajal, kuid veelgi enam kolhoosiajal hakati keldriseinu ja -lagesid valama raudbetoonist. Tänapäeval kasutatakse keldriseinte ladumiseks mitmesuguseid ehitusplokke.

~ Tätta talu kelder Mulgimaal.
(Foto: Heiki Pärdi)

< Mõnel puhul ulatub keldri katus maapinnani, viiluotsad on palkide või laudadega kinni ehitatud. Mäe talu kelder Raplamaal Keo külas. (Foto: Heiki Pärdi)

^ Viljandimaa Surva küla Kihno talu keldri peale on ehitatud kanamaja. (Foto: Maret Tamjärv)

~ Sageli ehib keldririnda keldri ehitusaastat tähistav mälukivi. Saega talu kelder (1892) Ülde külas Suure-Jaani lähedal. (Foto: Heiki Pärdi)

KELDRITE EHITUSEST

Keldri ehitamiseks sobib kuivem ja kõrgem koht, võimalusel jäetakse selle tagumine külg põhjakaarde. Praktilistel kaalutlustel tehti kelder enamasti talu majapidamisõuele. Hea oli asukoht sissesõidutee läheduses, suurema keldri ümber pidi jääma piisavalt ruumi veokitega liikumiseks. Otstarbekas oli keldri ehitamine loomapidamishoonete naabrusesse.

Vanemal ajal ei peetud keldrit „iluehituseks”. Sageli paigutati ta pigem silma eest ära, puude ja põõsaste varju. Kus keldri väljanägemisele rohkem rõhku pandi, võidi ta rajada ka päris elumaja kõrvale. Hea arhitektuurse lahenduse puhul sai keldrist õue ehe, mis püüdis juba kaugelt tulija pilku.

Keldri saab ehitada nii sügavale maa sisse kui põhjaveetase võimaldab (põrand 30–50 cm põhjavee tasemest kõrgemale). Mida sügavam kelder, seda püsivam on selles temperatuur. Kõige tavapärasemad on 1–1,5 meetri sügavused keldrid. Kaitseks niiskuse eest kaeti keldri seinad ja võlvlagi paksult saviga. Kui väiksematel keldritel on vaid 3,5–5 m² põrandapinda, siis suurematel 50–75 m² või enamgi. Keskmine maa-keldrite suurus on 10–20 m². Vanadel keldritel on enamasti muldpõrand, paecaladel paepõrand, mis aitab hoida õiget niiskuse ja temperatuuri tasakaalu.

Suuremaid aknaid keldrile ei tehta, sest kartulit ja köögivilja tuleb säilitada pimedas. Enamasti on otsa-seinas väike avaus kartulite sissepanekuks ja ruumi õhutamiseks. Aja jooksul hakati ka õhutuskorstnaid lisama, et tagada õhu loomulik ringlemine. On hea, kui keldril on üks ava värske õhu sissevooluks ning teine soojenenud õhu eemaldamiseks. Mida suurem on avade kõrguste vahe, seda suurem tõmme.

Algselt puudus keldris salvede jaotus – kasvatati vaid üht sorti kartulit ja seda tuubiti keldriruum silmini täis. Seemnekartulit hoiti kaua aukudes. Hiljem hakati keldreid jagama salvedeks – eraldi söögi-, seemne- ja loomakartulile ning juurviljadele. Keldri eeskotta tehti puidust riulid õuntele ja hoidistele.

< Kuigi Muhi keldritel on ühiseid kujundusvõtteid, leidub päris sarnaseid keldreid harva. Armastatud kujunduselement on raudkividest kujundatud rist kahel pool sissepääsu. Kantsi küla Paali talu keldri ehitas Rootsivere küla meister Mihhail Ruttu – „üks paremaid ehitusmehi, kelle järel hakkasid teised ka tegema“. (Foto: erakogu)

MUHUMAA – KELDRITE KUNINGRIIK

Muhulaste elurõõmus rahvakunst on Eestis ilmeksimatult äratuntav. Pole ime, et nende ülitäpse müüritööga keldridki eriliselt esile tõusevad. Muhus võib leida juba 1850. aastatest pärit kauneid, käsitsi murtud paest keldreid. Eriti silmapaistvad on aga 1880–1930 ainulaadses mustvalges stiilis ehitatud hooned, mis moodustavad meie rahvapärase ehituskunsti värvikaima ja pilkupüüdvaima osa. Seda iseloomustab tumeda raudkivi oskuslik ühendamine heleda dolomiidi või paekiviga ning avapiirete ja nurkade kvaaderladu. Sellised kontrastipõhimõttel laotud keldrifassaadid on edevad ja silmatorkavad, kohati äärmiselt keerukad raidkivikunsti teosed. Et muhulased olid hinnatud müüriladujad ka kodunt kaugemal, võib nende tööd leida mitmel pool mandrilgi.

~ Paul Tüüri meistriteos Tamse küla Sarapuu talus. Keldririnna tipul olev kivimuna on Muhi keldritel laialt levinud ehismotiiv. (Foto: Heiki Pärdi)

< Lalli küla Saadu talu mätaskatusega kelder Muhumaal. (Foto: Heiki Pärdi)

< Leeskopa küla Salu talu rikkaliku kujundusega keldri (1910) restaureeris meister Rein Saksakulm. Keldri esiküljel on raudkiviristide keskel dolomiidist romb, ukse kohal kaheastmeline soonitud servaga ümarkaar ning tugevalt eenduv katusega lukukivi. (Foto: Heiki Pärdi)

KELDER OMAS AJAS

Kui keldrite ilmumine oli seotud kartulikasvatuse algusega, siis nende laialdasem ehitamine jäi siiski 20. sajandi algusesse. Sellal ilmusid meie külapilti ka mitmesugused eriotstarbelised keldrid. Järgmine suurem keldrite ehitamise laine oli 1920. aastate keskpaigas – maareformi tulemusel rajatud uute talude juurde kuulus ka korralik maakelder. Pärast Teist maailmasõda looduslikust kivist keldreid üldiselt enam ei ehitatud. Kui elujärg 1960.–1970. aastateks paranes, tehti keldrid juba uutest materjalidest. Palju keldreid ehitati ka vahetult peale Eesti iseseisvuse taastamist 1990. aastate algul, mil maal hakati jälle talusid pidama.

Maamajapidamises on kelder tänini asendamatu abihoon. See sobib hästi kokku loodussäästliku mõtteviisiga, sest võimaldab toidukraami säilitada kallist elektrit kulutamata. Kindlasti tuleks vanu maakeldreid taastada ja hoida. Seda enam, et oma praktilise väärtuse kõrval moodustab kelder osa talu terviklikust hoonestusest ja ajaloost.

^ Põhja-Eestile on iseloomulikud õhematest paeplaatidest keldrid. Suuremas talus võis neid olla mitu. Elandvahe talu keldrid Jõelähtme lähedal. (Foto: Heiki Pärdi)

> Lihtne ja ilus. Liivaku talu kelder Lahemaal Lauli külas. (Foto: Heiki Pärdi)

